

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
НАЦІОНАЛЬНИЙ ДЕПОЗИТ УВАН 1

Серія — політичні процеси, ч. 1

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко

ПРОЦЕС «ЦЕНТРА ДІЙ» 1924 Р.

МЮНХЕН

1956

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко

ПРОЦЕС «ЦЕНТРА ДІЙ»

UKRAINISCHE FREIE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
NATIONALES DEPOSITUM 1 DER AKADEMIE
Serie — Politische Prozesse, Teil 1

Prof. Dr. N. Polonska-Wassilenko

DER PROZESS
DES «AKTIONSZENTRUMS» VON 1924

M Ü N C H E N

1956

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
НАЦІОНАЛЬНИЙ ДЕПОЗИТ УВАН 1

Серія — політичні процеси, ч. 1

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко

**ПРОЦЕС
«ЦЕНТРА ДІЙ» 1924 Р.**

МЮНХЕН

1956

Herausgeber: Ukrainische Freie Akademie der Wissenschaften.
Verantwortlicher Redakteur: Prof. Dr. P. Kurinnyj, München 13,
Hiltenspergerstr., 69.

Druk: Buchdruckerei «LOGOS», München 8, Rosenheimer Straße 46 a

ПРОЦЕС «ЦЕНТРА ДІЙ» 1924 Р.

Примітка Редакції. Ця стаття являє собою спогади автора, який більш або менш близько, але особисто, знав усіх згаданих у процесі осіб, знав також значну частину тих, що були заарештовані на початку слідства й звільнені. Не зважаючи на те, що протягом 1923—24 рр. в пресі було присвячено процесу багато уваги, в пізнішій літературі його не згадується, принаймні автор не знає нічого, крім побіжної згадки в «Україні», в статті п. Н. Д. і цінної примітки до неї проф. І. Борщака. Кілька слів присвячено процесу в Енциклопедії Українознавства. Навіть в Малій Советській Енциклопедії, де дано перелік шкідливих процесів, про «Центр Дій» не згадується (т. X, стор. 1027, І. Премислера).

Процес «Центра дій», чи «Обласного Центра дій», що тягнувся в Києві протягом майже цілого року — з червня 1923 і до квітня 1924 року — належить до дуже важливих подій в історії української громадськості й політики большевиків щодо України. Він викликав велику увагу советської преси не лише України, а також і Москви; часописи вміщували докладні статті, зокрема під час судового процесу. Ясна річ, советська преса завзято ганьбила підсудних як контрреволюціонерів, шпигунів тощо. В той же час процес привернув велику увагу закордонної преси: Львівське «Діло», емігрантська преса Парижу, та ін. скупчень емігрантів, як українська, так і російська, вміщала репортажі і статті, присвячені процесу. Не лише французька преса, але преса буквально всього культурного світу: англійська, американська, німецька, бельгійська, чеська, італійська, швейцарська, голландська, еспанська та інші, частина з обуренням, інші з розчаруванням, відізнавались на це нове свідчення про «комуністичний рай». Мало того: прем'єр Французького уряду, Пуанкаре зробив інтервенцію перед Советським урядом в цій справі. Все це свідчить про те, що ця подія була незвичайна, якщо вона могла так схвилювати весь світ, і, не зважаючи на все значення цього процесу, і на те, що було надруковано стенографічний звіт з нього, в сучасній літературі можна знайти лише короткі, та й то дуже рідко, згадки про цей процес. Тому вважаю потрібним нагадати про цю подію.

Першим кроком до процесу були на початку липня 1923 року несподівані арешти великої кількості киян. Заарештовано кілька десятків професорів університету, співробітників Академії Наук.¹ Тяжка хвороба примусила від-

¹ Последняя Новости, Париж 1924, 19. IV.

класти арешт академіка М. П. Василенка до осені. Одночасно заарештовано також кілька десятків університетської молоді — аспірантів, студентів, ще раніш заарештовано було кілька далеких від наукових установ громадських діячів. Всі ці люди до арешту не були здебільшого між собою навіть знайомі і лише на допитах дізнавалися, що «шиється» спільна справа. Режим відносно заарештованих був жорстокий: всі були розміщені спочатку в «одиначках» і на перших допитах загрожували всім «вищою карою» — розстрілом. Під час допитів вперше вжито нове для всіх слово «Центр дій».

В почекальні слідчого ГПУ цілими днями чекали зденеровані, заплакані жінки, сестри, матері заарештованих. З розмов вони дізнавалися, хто саме заарештований, і виявлялось, що це були здебільшого невідомі їм люди. В цій же почекальні довідалися вони, що справу погоджується вести оборонець Соломон Соломонович Амханицький; престиж його в очах цих жінок підносило те, що він був батьком товариша прокурора, Ахматова. Сам Амханицький був приватним повіреним при Київському суді. Вступ сина до партії і призначення товаришем прокурора піднесло його авторитет, і він завжди запевняв клієнтів, що радиться з сином. Він був в якійсь степені споріднений з відомим прогресивним правником, князем Бебутовим-Чельцовим, і теж охоче покликувався на нього. Почалися відвідини Амханицького й величезні виплати йому за працю, на «підмазку» і т. д.

Між тим, в кінці літа було звільнено більшу частину заарештованих. Залишилося 24 особи, згодом було звільнено ще кількох. Лише тоді стало всім ясно, які саме групи були притягнені до слідства, і що було використано за привід для арешту. Заарештовані поділялися на три окремі групи:

1. В першій групі були поважні діячі науки: академік М. П. Василенко і співробітники Української Академії Наук: К. П. Василенко, його брат, професори П. П. Смирнов, Л. Е. Чолганський, С. М. Чебаков, до них було приєднано правника Б. М. Толпигу.

2. Друга група складалася з молодших наукових працівників різних закладів: приват-доцент П. С. Тартаковський, науковий співробітник ВУАН Б. О. Язловський, приват-доц. Л. М. Венгеров, аспірант О. В. Яковлів.

3. Окремо від цих осіб стояла група осіб різного характеру та професій: В. В. Виноградова, кол. співробітниця Київської Земської Управи, А. М. Оберучева, студентка, мати і донька М. і А. Капоцинські, сестри З. і Л. Куцевалові, С. Єдиневський, кол. офіцер. Нарешті — цілком окремо від усіх стояв Онищенко-Павлюк.²

Спробую коротко накреслити, що робили до процесу всі ці групи. Центральне місце належало першій групі — професорів, завдяки якій весь процес називали в пресі, зокрема закордонній, «професорським». До неї належали люди старші віком і стажем, громадські діячі з науковими іменами. В центрі її стояв Микола Прокопович Василенко; на початку XX ст. він був редактором газети «Киевские Отклики»; газета ця видавалася російською мовою, але змістом була українською. Він відбув рік ув'язнення в «Хрестах» за статтю про «Сорочинську трагедію» — надуживання царської ад-

² Н. Д., М. П. Василенко і УВАН, «Україна», Париж 1951, ч. 5, ст. 339.

міністрації під час заворушень в 1905 р. Маючи вже права приват-доцента, М. Василенко не був допущений до викладання в Київському університеті, як «український сепаратист». За Центральної Ради він був генеральним суддею, за гетьманського уряду — міністром нар. освіти і сприяв заснуванню українських університетів та Української Академії Наук. Року 1921 його було обрано на президента Академії, але уряд не затвердив його на цьому пості і він залишився Головою Соціально-Економічного Відділу Академії та професором кількох високих шкіл Києва. Павло Петрович Смирнов, росіянин, талановитий історик, професор Київського університету, а потім ІНО, брав активну участь у громадському житті Києва; за советської влади він один з перших професорів пішов на співпрацю з більшовиками. Леонтій Едмундович Чолганський, правник, до революції — присяжний повірений, після революції перейшов на академічну працю; був професором у кількох високих школах. Арешт застав його одним із керівних працівників у благодійній американській установі «АРА». Сергій Михайлович Чебаков, відомий правник; за гетьманського уряду — сенатор. Всі ці особи до революції належали до конституційно-демократичної партії. Константин Прокопович Василенко, молодший брат академіка, до революції був одним з видатних членів меншовицької партії. Багато років провів у в'язниці й на засланні в Сибіру. Останні роки перед революцією був керівником політичного відділу газети «Киевская Мысль», за Тимчасового уряду — комісаром м. Києва, за Центральної Ради — її членом. Всі перелічені особи весь час відігравали в київському громадському і політичному житті видатну роль. З заснуванням Української Академії Наук всі вони взяли участь в її роботі. Борис Миколаєвич Толпига — наймолодший в цій групі — випадково прив'язаний до неї. Крім політичних переконань найбільше в'язали його з цими старшими людьми родинні зв'язки з професором Б. Я. Букреевим, близьким до цієї групи, з донькою якого Толпига одружився. Він не був відомим і популярним, як вище згадані діячі: до революції жив в Петрограді і приїхав до Києва лише під час революції. Процес застав його, як і Чолганського, працівником в «АРА».

Року 1922 приїхав до Києва з Парижу М. Вакар, племінник відомого в Києві адвоката В. В. Вакара. Це був час, коли в советській Україні не одержували вісток з Заходу і ніхто не приїздив з еміграції. Зрозуміло, що приїзд молодого Вакара зацікавив київську громадськість. Після низки персональних побачень і візит було вирішено влаштувати доповідь Вакара про життя еміграції за кордоном. В помешканні академіка М. Василенка зібралося осіб з 30 послухати враження живого свідка про життя на Заході. За кілька днів Вакар зробив другу доповідь на квартирі доктора, хірурга Г. Б. Биховського, де зібралося ще більше слухачів. Після цього знову на квартирі акад. М. Василенка. К. П. Василенко зробив доповідь про життя інтелігенції під советською владою. Загалом понад 100 осіб були присутні на трьох зібраннях з М. Вакаром. На останніх зборах М. Вакар запропонував київській інтелігенції взяти участь у журналі «Новь», що його видавала російська еміграція в Парижі. Більша частина присутніх відмовилася; серед мотивів висували небезпеку пересилки праць, можливість советської агентури, яка доведе до катастрофи. К. Василенко і Б. Толпига погодилися,

з умовою, що їх голоси будуть брати до уваги редактори журналу. Після від'їзду М. Вакара, вони дійсно надіслали декілька статей. Одержали два числа «Новь», але журнал у Києві нікому не сподобався і обидва, К. Василенко і Б. Толпига, відмовилися давати статті. Не сподобався у Києві загальний характер журналу, не погоджувались обидва автори на зміни, які робила редакція.

Після від'їзду М. Вакара стосунки з паризькою еміграцією стали жвавішими. Крім статей, з Києва надсилали листи про значні події в житті підсоветської інтелігенції. Група — брати Василенки, Чолганський, Чебаков і П. Смирнов збиралися на квартирі академіка М. Василенка і в тому тісному колі обговорювали питання зовнішньої і внутрішньої політики, а таких питань, зокрема для України, життя ставило чимало. Одного разу, на початку 1923 р., з Чебаковим на такі інтимні збори прийшов професор, кооператор Ісіченко, який приїхав з Москви. Він закликав створити організацію в контакт з московськими діячами. Але не викликав довір'я і його проєкту не прийняли. Пізніше одержано повідомлення про арешт Ісіченка.

Інші інтереси мала молодша група. Душею її був П. С. Тартаковський, фізик. У нього, а також і в інших доцентів, час від часу відбувалися збори молодих викладачів та аспірантів, на яких обговорювали, здавалося, цілком лояльно, питання про заходи, щоб добитися поновлення в Україні університетів, які залишилися в Росії, а в Україні були замінені «ІНО» — Інститутами Нар. Освіти. Там теж збиралася молодь. Серед них часто був присутній п. Москвич. Обидва ці «гості» — Москвич і Ісіченко — мали цілком певні завдання, які виявилися пізніше.

Надсилка статей, листування з паризькою групою поставили на чергу питання про спосіб пересилання. Легальної пошти тоді не було, проте, в Києві було кілька окремих організацій, які передавали пошту, переходили «по зеленому», як казали, кордон до Польщі. Ці організації переправляли вантажі, а також і втікачів. Зв'язок між першою групою — М. Василенка, як звали її в часі суду, і так би мовити — транспортною організацією, взяла на себе В. В. Виноградова: вона передавала пакети Оніщенкові-Павлюку. Виявилося також, що він був агентом ГПУ. Така була дійсність, яка викликала процес. Зробити з цього гучний процес було не легко для уряду, і тому розпочалася складна гра.³

Перш за все, Амханицький, ніби зі слів свого сина, почав залякувати жінок і переконувати їх, що єдиним порятунком для їх близьких є відкритий суд, а не адміністративне рішення справи. Тоді за його порадою, одна з жінок поїхала до Москви домагатися передачі справи на суд. Там її зустріли зі здивуванням і охоче передали справу до суду. Тоді, як при адміністративному способі розв'язання справи більша частина притягнутих могла вийти на волю, при суді не можна було сподіватися, що суд визнає свою помилку і всіх, або частину, звільнить. Почалися нові допити — вже слідчим суду, а не ГПУ. До гурту заарештованих приєднали Ісіченка, але за кілька днів перед судом його з наказу ГПУ переслали до Москви. Дальша доля його не відома, хоч вперто ходили чутки, нібито під іншим прізвищем він опинився на Уралі.

³ Н. Полонська Василенко. Цензурні утиски на Україні, «Україна», ч. 7, 1952.

Коли на суді піднесено було питання про Москвича, прокурор відповів, що його не можуть знайти.

Почалася підготовка до суду. Колегія оборонців призначила 5 адвокатів, якими були: М. Д. Пухтинський, кол. с-р, відомий громадський діяч, С. Б. Ратнер, теж з молодих, пп. Вітвицький і Гаммерштадт; п'ятий був визначений судом, він робив багато клопоту і підсудним і колегам.

Нова концепція обвинувачення була складною: за допомогою Онищенко-Павлюка⁴ було створено версію обвинувачення: про «шпіонаж» на користь Польщі, який нібито виконував Онищенко-Павлюк. Як співучасників він називав ще декількох осіб, серед них тоді вже покійного полковника Павловського — це було найзручніше. Головне, він показав, що група «Центра дій» передавала через нього якісь шпигунські матеріали, і серед них мобілізаційний військовий плян. Як виявилось на суді, цього «пляну» ніхто не бачив, але нібито його викрав десь у штабі С. Єдиневський. Цей мобілізаційний плян, оголошений на суді, вніс розчарування навіть серед тих, хто наївно вірив у факт шпіонажу, бо був лише уривком пляну, і при тому кількісній давності. Концепція обвинувального акту була така: Онищенко-Павлюк признався, що працював зі шпигунами. Через його руки посиляли нелегальну пошту, значить, ця пошта була шпигунська і про діяльність Онищенко-Павлюка, як шпигуна знали ті, що передавали пошту і тим самим брали участь у шпіонажі.

Внаслідок цієї концепції *urbi et orbi* було оголошено, що всі заарештовані є не лише контрреволюціонерами, але й шпигунами: і брати Василенки, і Смирнов, і Чебаков, Чолганський, і весь «Центр дій». З таким актом обвинувачення справу було передано на розгляд суду.

3 грудня почалася підготовка до процесу — з одного боку нові допити обвинувачених, з другого — наради їх з оборонцями.

Треба сказати кілька слів про становище академіка М. Василенка. Завдяки тяжкій хворобі його було заарештовано не в липні, а лише у вересні. Тоді вже було звільнено багато заарештованих, решту переведено з темних «одинок» в будинку ГПУ (Київ, Катеринінська вул., кол. будинок Адельгайма, пізніше — Синельникова) до Лук'янівської в'язниці і розміщено в кількох камерах «слідчого корпусу» — окремо від інших в'язнів. Справа вже була з'ясована і для заарештованих, і власне — для ГПУ, яке могло ураховувати ролі кожного в справі. Виявилось, що участь М. Василенка (в протилежність до його брата К. Василенка) була така незначна, що за два тижні його звільнили, з заборонаю виїзду з Києва. Коли почалися нові допити слідчими суду, його викликали повістками до помешкання суду, де відбувалися допити. Оборонці припускали можливість переведення його з лави підсудних на свідка. В такому стані був також Б. Язловський. Такий стан давав деякі переваги, вже тому, що М. Василенко мав можливість окремо радитися з своїм оборонцем М. Пухтинським і оборонцем брата, С. Ратнером.

---

⁴ Нагів нормальна людина з темним минулим, він зомлівав на допитах, на суді; був, здається, наркоманом.

Незабаром з'ясувалося, чому було звільнено стільки людей і чому залишено вище згаданих: прокуратура хотіла довести, що в Києві був «Обласний Центр дій», як філія паризького; він складався з «п'яток»: до старшої належали обидва Василенки, Чебаков, Чолганський і Смирнов. Толпіга стояв поза п'яткою. Її розгалуженням була молодша п'ятка: Тартаковський, Язловський, Венгеров і Яковлев, п'ятим був «Москвич», якого «не могли знайти». Хто був зв'язковим між ними — слідство не виявило.

Підготовка до суду не була звичайна: фактичний матеріал був мізерний, але біля нього створено було колосальну конструкцію. Прокуратура поставила перед обороною вимогу: «поставити підсудних на коліна» — примусити їх каятись, заявити про свої помилки, присягати, що вони визнають советський устрій непомильним, і схилити голови перед доктриною Маркса й Леніна. За таких умов, запевняла прокуратура, вирoki будуть м'які і більшість з суду негайно повернеться додому. В противному випадку будуть смертні кари, довгі ув'язнення і позбавлення прав. В такому дусі повели оборонці розмови з підсудними. Несподівано для себе вони зустріли рішучий опір: не лише члени фіктивних «п'яток», але й штучно прив'язані до процесу Виноградова, Капоцинські, Оберучева категорично відмовилися каятись і ставати на коліна. Навпаки, цей прилюдний процес вони хотіли використати як трибуну, з якої можна висловити свої погляди й довести причини, чому інтелігенція не може прийняти деяких пунктів советської політики й практики. В зв'язку з тим оборона примушена була переозброїтися і, не принижуючи гідности обвинувачених, допомогти їм відкинути обвинувачення в шпигунстві. Тоді прокуратура вирішила розбити обвинувачених в порядку ідеологічної дискусії.

Суд розпочався 22. березня; в складі суду були: голова — член київського суду, і два робітники «Арсеналу». Їх довгий час вибирали з листи київських «обивателів». Обидва були безпартійні. Обвинувачували київський прокурор Михайлик та його помічник Ахматов, зробивши велику кар'єру на цьому процесі. Пізніше обидва виступали на процесі СВУ, а Михайлик, згодом, зайняв місце Генерального прокурора. Третім прокурором був «громадський обвинувач», поляк Скарбек. Його доля була інша: 1934 року він був головою комісії польської пролетарської культури ВУАН, а далі — заарештований, як «шкідник і польський шпигун».

У партії були переконані в ідеологічній перемозі над відсталими буржуями, контрреволюціонерами. Суд відбувався в найбільшій залі Купецького зібрання — тепер «Пролетарський дом искусства и культуры». Вхід був тільки за перепустками, які дуже легко й щедро роздавали в суді, тому зала була переповнена співробітниками ВУАН, професорами, студентами. Але більшу частину перепусток роздавали не індивідуально, а через профсоюзи і головне — завкоми. Хори і частину партеру займали робітники «Арсеналу», «Ленінської кузні», «Большевика», тощо.

Перші дні пройшли одноманітно. Виконання офіційних формальностей, встановлення особи, біографії 18 осіб (серед них 6 жінок) обвинувачених, читання акту обвинувачення. Настрій в залі різко змінився, коли почали давати свої свідчення обвинувачені. Так, напр., Анна Оберучева, заявила, що стоїть за демократію, за свободу слова й друку, що вона проти дикта-

тури, і за повну рівноправність. Вона — ідеалістка і не може прийняти марксизму. Це говорила молода дівчина, курсистка, говорила чітко та ясно. Вона була хвора, й єдина з усіх давала свідчення сидячи, тихим, спокійним голосом. Тисячоголовий натовп завмер і жадібно ловив її слова, які справили велике враження.

В. Виноградова, єдина, яка мала діло з Онищенком-Павлюком, свідчила, що ніколи через її руки не перейшла жодна «шпигунська» література. Вона пережила страшні страждання у в'язниці: вагітна, в самотності, позбавлена будьякого піклування, вона передчасно породила мертву дитину, але трималася на суді мужньо і мужньо вислухала вкінці смертний вирок.

М. Василенко та С. Чебаков, в довгих свідченнях і перекресних дискусіях з прокурорами і оборонцями, розгорнули перед величезною аудиторією, подібної якій не мали професори в університетах, цілком нові перспективи. Вони говорили про демократичний устрій, про загальні виборчі права, про вільну пресу, про вільну, не залежну від державної доктрини, науку, про права людини, про історичну боротьбу за волю України, про свою власну участь в цій боротьбі, про любов до батьківщини, незалежно від того політичного режиму, який існує в ній, про узурповані совєтською владою права, про розрив між нею та населенням. Останнє говорив М. Василенко. Прокурор Ахматов перервав його: «Як можна говорити про якийсь розрив у країні, де влада народна?». «А як по-вашому — повстання є вияв любови та довір'я до влади?», — питанням на запитання відповів академік. Прокурор замовк...

Якимсь іншим духом повіяло в тій залі, де лунали розмови про шпигунство, де виступав Онищенко-Павлюк, де по мітинговому намагалися «спіймати» на брехні підсудних агенти ГПУ — прокурори, коли на глузливий запит Михайлика про його минуле, про службу буржуям, академік Василенко відповів, що він занадто багато часу візьме, якщо буде оповідати про своє минуле. В архівах лежать сотні документів, які покажуть майбутнім дослідникам, що саме робив він для свого народу й батьківщини. Знову замовк прокурор, затихла й зала, інтуїтивно відчуючи, що перед нею дійсно виступають люди історичного масштабу.

Кульмінаційним пунктом процесу був допит К. П. Василенка. Він дав нищівну критику сучасної марксистської літератури, виявив таке глибоке знайомство з доктринами марксизму, з критичною літературою, з висловленнями сучасних представників марксизму, що противники його розгубилися. Своім тихим, надто тихим для величезної залі голосом, К. Василенко спокійно розбивав виступи прокурорів, доводячи їх поверхове знайомство з класиками марксизму. «Так, казав він, але чи звернули Ви увагу на примітку на сторінці такої то, яка змінює зміст наведеної Вами цитати?», «А знаєте Ви, що з цього приводу там то писав Енгельс?», «А чи відомий Вам лист такої то, надрукований там то?», сипалося з його уст. Спішно, нервово розкривали книги, шукали, здебільшого знаходили, але виявили, що ті джерела, які знає К. В., не дійшли до їх рук. В залі панувала мертва тиша. Люди жадібно слухали, боялися пропустити слово, бо ж кожне слово ламало ті авторитети, з якими вони прийшли до залі, ламало наявно, переконливо.

Інше враження робили допити Смирнова, Чолганського, Толпиги, Тартаковського. В них йшло не про марксистську доктрину, а про советську практику, як вона відбивалася в сучасному житті.

П. П. Смирнов викликав своєю поведінкою під більшовиками негативне ставлення з боку багатьох, переважно старих професорів за свою, як казали тоді, надто опортуністичну діяльність. Тим цікавіші були його свідчення на суді. Він визнав, що спроба з «Новью» була невдала, але настоював, що інтелігенція має законне право на політичну і громадську роботу, яку в нас веде тільки комуністична партія. Він твердо заявив, що належить до тієї частини інтелігенції, яка не лише визнає советську владу, але охоче йде на співпрацю з нею. Проте, сучасне становище советської влади є згубним для неї: першою умовою співпраці мусить бути воля слова та преси. Деякою мірою наближається до Смирнова Л. Е. Чолганський. Жодного єднання населення з владою не може бути, якщо в країні немає вільної преси. Здивований прокурор питає: «Як? свободи слова для всіх?» — «Так, для всіх» — відповідає Чолганський. «Всі громадяни повинні мати право вільно складати коаліції, політичні партії, мати загальне виборче право». «Але як може мати право голосу той, хто орендує 200 заводів?» — питає прокурор. «Якщо влада довірила йому 200 заводів — на яких підставах позбавить вона його права голосу?», — відповідає Чолганський.

Б. М. Толпига йшов далі всіх: у протилежність М. Василенкові та Л. Чолганському, які висловлювалися рішуче проти нелегальних способів боротьби, Толпига визнавав можливим вести підпільну боротьбу і тому надіслав свої статті до «Нови».

Цікаві були моменти в допиті П. С. Тартаковського; на запит прокурора, чи він є проти комуністичного уряду? — він відповів: «Ні! якщо на виборах, при загальному голосуванні пройдуть більшістю голосів комуністи, то що можна мати проти них?». «А припускаєте ви можливим співіснування монархії при комуністичному уряді?». «Теоретично це припустимо; якби, наприклад, в Англії комуністична партія дістала в Палаті громад більшість, то вона сама примирилась би з існуванням королівської влади, тому, що ця більшість підкорилася б волі й настроям виборців».

Кожний допит претворювався на дискусію, і ці дискусії не були на користь прокуратури. Звичкі до мітингових методів, до мітингових аргументів, прокурори виявились не досить освіченими для ідеологічної полеміки зі старими вченими. Вони хвилювались, кричали, вносили тон роздратовання, намагалися спіймати на слові, на контрреволюційних висловах; зокрема про це дбав Михайлик. Цей тон викликав звернення акад. М. Василенка до голови суду: «Прокурор хвилює мене, а мені треба зберігати спокій для того, щоб відповідати». Оборонець С. Ратнер нагадав судові, що тут не мітинг, не ком'ячейка, а тут «творять суд» і треба додержуватися відповідного тону.

Заля суду перетворилася на грандіозну аудиторію, в якій видатні вчені, фахівці державного права, політичної економії, протягом двох тижнів читали лекції з різних галузів знання і провадили семінар, ретельно виправляючи помилки, які робили мало підготовлені учасники семінару.

Вплив цих дискусій на київське населення був величезний. Бувало не раз, що зала вибухала оплесками і охорона ГПУ загрожувала «очистити залю». З різних груп присутніх чулися репліки співчуття обвинуваченим. Серед інтелігенції найбільше враження зробили М. П. Василенко і П. П. Смирнов; серед студентської молоді та робітників К. Василенко і С. Чебаков: останній чіткістю, відточеністю думки старого правника, перший новим для цієї маси, вихованої на «офіційному» марксизмі, трактуванням марксизму, ерудицією, впевненим тоном. У ВУЗ-ах збиралися летючі зібрання студентів, які обговорювали позиції К. П. Василенка, і мусіли визнати, що в монолітному світогляді, створеному марксизмом-ленінізмом стався злам. На заводах робітники обговорювали виступи Василенка, здивовані його трактуванням питання, яке підривало довір'я до офіційних представників марксизму. За кілька днів адміністрація заводів, принаймні Арсеналу, відкликала тих, що мали перепустки і замінила їх іншими, більш надійними, але не витримали й ці, «випробовані». Щоб зрозуміти враження, яке робив процес, треба уявити собі загальні умови життя в Україні в 1923—1924 роках. Часописів було обмаль, і всі ці часописи виходили в суто-партійному дусі. Життя було тяжке, бо НЕП лише розпочинав входити в силу. Після фахової праці громадянин поспішав на город, бо без нього було тяжко прожити. Оборонець Пухтинський, який захищав П. П. Смирнова, змалював страшний картину цього зубожіння, змалював, як він, професор, співробітник Академії Наук, по дорозі на город, з граблями і лопатою на плечі, зупинявся на розі вулиці В. Володимирської (Короленка), та бульвару Шевченка, щоб серед натовпу інших читачів, прочитати наліплений на стіні часопис, бо передплатити його не мав коштів. Тут було, звичайно, трохи перебільшено: ще советські часописи можна було здобути, але з заходу кордон був міцно замкнений.

Молодь, яка почала свідоме життя після революції, не знала іншої ідеології, ніж та, яку викладали на лекціях політграмоти. Її виховували в повному послушанні партійним авторитетам і для неї вільне обговорення політичних проблем, авторитетні твердження низки професорів про правдиву демократію, про загальні права громадян, про вільну пресу, спочатку вражали своєю, з їх погляду, контрреволюційністю, віджилою абсурдністю, проте критицизм затроював їх душі і не давав спокою, порушував безжурну сліпу віру в святість марксизму-ленінізму та в непомильність советської політики. Ставлення до підсудних було виключне. Щодня, після засідання, їх садовили в поданий для них вагон трамваю. Трамвай ішов через Хрещатик до Міської Думи, і там його переводили на інші рейки й спрямовували на Житомирську. Щовечора натовп людей поспішав на це місце з залі суду, щоб там побачити «злочинців», кивнути їм, махнути рукою. Все це робилося, хоч в тому була небезпека. В Бупрі⁵ серед адміністрації було ще багато людей, які співчували їм. Не можна забувати, що це був 1924 рік, коли ще не закінчилися повстання на Правобережжі, коли люди чекали «чогось» і советська влада не почувала себе цілком певною.

---

⁵ В'язницю називали «Будинок примусової праці — БУПР».

Час від часу робили перерви в процесі на день, на пів дня. Ці перерви були викликані тим, що йшло обговорення становища в партії, шукання виходу. Всім було ясно, що питання про «шпіонаж», хоч до нього наvertsали прокурори, вже втратило вагу. Не зважаючи на всі заходи, поставити підсудних «на коліна» не вдалося. Припинити говоріння, яке так широко розпочато, було тяжко, та й попереду стояли останні слова прокуратури. В позачерговій заяві від імени всіх учених М. П. Василенко, як старший, оголосив протест проти нав'язування їм справи шпигунства. В своєму останньому слові він різко протестував проти спроби виставити їх, громадських і політичних діячів, в освітленні пустунів-школярів, які каються, пояснюють свою поведінку політичною незрілістю. Одне наше прохання — звільнити нас від таких оборонців, а з прокурорами ми будемо самі розмовляти. Мова йшла, звичайно, про призначеного прокуратурою оборонця. Той прийняв це на свій рахунок і в патетичній промові захищав себе так: серед підсудних є люди з великим минулим, з великими заслугами науковими і громадськими. Брати Василенки, Смирнов, Чебаков, Чолганський мають право так казати. Який би не був вирок — вони вийдуть із залі суду з високо піднесеною головою... Це признание дещо важило.

Ходили чутки, що партія вже домовилася з прокуратурою з приводу вироку, який мав бути дуже м'яким. Дехто, як от М. Василенко, Л. Чолганський, члени молодшої групи, будуть або виправдані, або дістануть умовний вирок. Пухтинський, захисник М. Василенка, Чебакова і Смирнова, і Ратнер — захисник К. Василенка і Чолганського, зосереджували всі сили на захисті Чебакова і К. Василенка, і казали, що решта вже не вимагає захисту.

Довготривалість процесу мала наслідком те, що західньо-європейська преса встигла висловити свої настрої обурення, й засудження суду.

Для всіх було ясно, що процес програно й виходу для його аранжерів нема.

В цей час, десть на десятий день процесу, сталася подія, яка викликала жах підсудних і їх друзів і переплутала всі карти. Прем'єр Французької Республіки Пуанкаре, звернувся до советського уряду з інтервенцією, в якій від імени Франції просив милосердя для обвинувачених, зокрема вчених. Ця інтервенція, яку могли зробити тільки люди, які не знали «советської психології», дала те, чого не вистачало партії: атут, з яким могла вона переможно закінчити процес.

Вечірні газети повідомили всю Україну про «втручання» капіталістів у внутрішні справи Советського Союзу. Вранці, по всіх заводах, фабриках, профсоюзах, сільрадах, ВУЗ-ах, школах, жилкоопах, по всіх кутках Советського Союзу, де могло зібратися три чоловіки, відбувалися мітинги, на яких винесено однакову форму протесту проти капіталістичного втручання в справи Советського Союзу. Мітинги протесту висловлювали в той же час довір'я партії, урядові, судові, вихваляли його справедливість і милосердя та ставили перед ним вимогу якнайсуворіше покарати злочинців, які пішли на послуги капіталістам — всі мітинги вимагали для всіх обвинувачених без різниці смертної кари. В Києві ходили процесії демонстрантів з величезними плякатами, на яких були намальовані карикатури Пуанкаре, різні лозунги з великими літерами: «Смерть всім зрадникам і шпигунам». Таким чином, інтервенція Пуанкаре дала большевицькій партії те, чого їй

не вистачало: народню опінію, висловлену на сотнях мітингів з вимогою вищої міри покарання — розстрілу для всіх обвинувачених. Всякий вирок, який би він не був суворий, був пом'ягшенням того присуду, який ніби «виносило» населення України.

Вже на еміграції пощастило довідатися про те, що було причиною цієї, фатальної для підсудних, інтервенції. В примітці від редакції до статті Н. Д., де згадувалося про «Центр дій», читаємо таке: «Пуанкаре, що був тоді головою уряду й міністром закордонних справ, інтервенював у цій справі після заходів П. Мілюкова. Одночасно І. Борщак, на прохання М. Грушевського, бачив Пуанкаре і подав йому відповідну записку в справі процесу „Центра Дій” в Києві»⁶. Треба додати, що М. Грушевський лише за місяць до процесу прибув до Києва і ще не міг засвоїти специфіки психології советського уряду.

Так несподівано в советських умовах було використано найліпші інтенції Пуанкаре й тих, що зверталися до нього. Незадоволення уряду викликала гаряча замітка «Діла», в якій автор висловлював обурення проти обвинувачення «старенького вченого» М. П. Василенка, «добре всім знаного», в шпигунстві.

Наркоміндел Чичерин відповів Пуанкаре: він пояснив, що київський процес не є переслідуванням інтелігенції, це не є навіть політичний процес, а лише суд над шпигунами й «предателями».

В такий атмосфері, на 13-й день процесу, прокурор Михайлик виголосив свою промову. В ній були такі головні пункти:

1. В Парижі була голівка «Центру дій», в прикордонних пунктах Польщі були її резидентури і всі нитки вели до київського «Центру дій». У всьому СССР були осередки, які мали завданням використати всі труднощі советської влади, брехнею і обманом сіяти незадоволення проти неї і консолідувати всі сили для скинення влади. Марно всі обвинувачені спростовували свою приналежність до «Центру дій». Лише один К. Василенко казав, що дійсно, у Києві була організація. Ідеолог її Б. Толпига казав, що кінцева мета її — перехід влади з рук комуністів до «гідних її».

2. В питанні шпionажу Михайлик примушений був визнати, що єдиним матеріалом були свідчення Онищенка-Павлюка. Характеристично — в обвинуваченні 17 осіб Михайлик не закидав їм шпionажу, а лише контрреволюцію. Але в останньому підсумку Михайлик несподівано заявив, що цей процес «історичний», тому що він показав, що так звана інтелігенція — Чайковський, Карташов, Демидов, Вакар (ці особи в процесі не були), Василенко, Смирнов, Чебаков, Чолганський і інші, «поруч з працею по зриву советської влади, займалися шпигунством»⁷.

Тут характерично, що питання про шпигунство зайняло не головне місце, не зважаючи на заяву Чичерина, а додаткове, й було пришите білими нитками.

С. Б. Ратнер від імени цілої групи оборонців так формулював всю цю справу: «у всіх діях обвинувачених є злочин, передбачений 72 ст. карного

⁶ Н. Д., М. П. Василенко і УВАН, «Україна», ч. 5, 1951, стор. 339, Париж.

⁷ Последние Новости. Париж, 19 квітня.

кодексу (виготовлення, переховування і розповсюдження агітаційної контр-революційної літератури), який карається ув'язненням, починаючи від 1 року і більше.» Молодшу групу він вважав можливим виправдати цілком.

Переходячи до питання шпигунства, Ратнер просив суд поставитися до нього з «вийняtkовою об'єктивністю» — це прохання дуже характеристичне. Цікава була й промова громадського обвинувача Скарбека: «якщо підсудні щиро покаються і, безумовно, відмовляться надалі від боротьби проти советської влади, можливий буде м'який вирок». Цілком природньо: така думка прокурора виключає можливість шпигунства.

В ніч з 7. на 8. квітня, о 3-ій годині, було оголошено 4 смертних вирoki: Онищенко-Павлюк, Єдиневський, Яковлів і Виноградова; 6 вироків — 10 років ув'язнення з конфіскацією майна і позбавленням на 3 роки після закінчення ув'язнення громадських прав: М. Василенко, К. Василенко, П. Смирнов, С. Чебаков, Л. Чолганський, Б. Толпига. Решта — від 7 до 5 років; Б. Язловський і Л. Венгеров — умовні вирoki.

Через місяць Верховний Трибунал переглянув справу й ухвалив: смертну кару замінити на 10 років ув'язнення, 10 років на 5, з конфіскацією майна, решті зменшити вирок на половину. Один з обвинувачених не дістав полегшення: К. Василенко, який відбув повністю 10 років.

На підставі статуту Бупрів — всі ув'язнені дістали право побачень, і почали працю. Ця праця мала для більшості характер праці за фахом: М. Василенко давав лекції української мови, Смирнов завідував бібліотекою, К. Василенко став фельдшером (він прослухав два роки мед. факультету), і т. д. Це було для них корисно не лише тим, що давало інтерес до життя, а ще більше тим, що за законом кожний день праці «трудодень» рахується за два, і таким чином скорочує час ув'язнення. Ув'язнені в липні 1923 року, розпочавши працю в квітні 1924, за точним розрахунком — виключенням неділь, свят, були звільнені навесні 1926 року, перед Великоднем: Смирнов, Чолганський, Чебаков і Толпига. Пройшло кілька днів, до Києва приїхав Наркомюст М. Скрипник і, довідавшись про звільнення їх на загальних умовах за «трудодні», дав наказ знов заарештувати всіх чотирьох і тримати до закінчення терміну — до літа 1929 року. Так і було. Звільнені вдруге, вони вже не залишилися у Києві і обрали місцем перебування далекі від України місця — Туркестан, Сибір, Ленінград.

К. Василенко пробув 5 років в Київському Бупрі, а по закінченні їх пробув 5 років на засланні на Ангари. Повернувшись в 1934 р. до Києва, не брав участі в громадському життю, але р. 1938 був заарештований і мабуть страчений у Вінниці в 1941 р. Така була доля єдиного з засуджених в процесі «Центра дій», який повернувся в Україну.

Вийняtkова була доля академіка М. Василенка. Засудження його на 10, а потім на 5 років викликало протести Академії Наук. На захист його виступало тричі Спільне Зібрання, яке подавало клопотання до Верховного суду, до ВУЦВК, з проханням звільнити його на поруки Академії. Нарешті, вони були взяті до уваги і восени 1924 року М. П. Василенка було звільнено,

а в 1925 році цілком амнестовано. Тут, очевидно, мало значення втручання в справу Х. Раковського, советського посла у Франції; під час клопотань за звільнення М. Василенка він був у Харкові і подав голос за амністію його, тому, що доля Василенка надто добре відома у Франції і може викликати там незадоволення: так можна думати, що єдиний він виграв від інтервенції Пуанкаре.

Підводячи підсумки коротко накресленого перебігу справ процесу «Центра дій», треба сказати, що весь цей процес був спробою більшовицького аранжування політичного процесу в умовах ще не закріпленої їх влади в Україні, і як такий він виявився спробою невдалою. Не будь інтервенції Пуанкаре — процес закінчився б повним провалом.

Незалежно від того, чим фактично закінчився процес «Центру дій», треба сказати, що він заслуговує на більшу увагу дослідників, ніж та, яку бачимо ми тепер. В цьому процесі в останній раз в Україні ми бачили щире, відверто висловлене «кредо» групи української і російської інтелігенції м. Києва, яка в початках советської диктатури насмілилась публічно говорити про конституційні засади, демократичний уряд, рівноправ'я населення, загальне необмежене нічим право зібрань, право слова, право друку, про незалежну й вільну науку та перед прокуратурою вказувати на злочини комуністичної влади. Мала змогу висловити це не потайки, а повним голосом, відкрито, хоч ця інтелігенція знала, що за можливість висловити це доведеться платити дорогою ціною: ціною зламаного життя, втрати родини, ув'язнення, а може й смерті.

Незалежно від того, чим фактично закінчився процес «Центра дій», треба неповним, якби не було згадано ще однієї групи осіб, яких настроїв і ставлення до загальної поведінки підсудних під час процесу і під час років ув'язнення мало для них і для української громадськості велике значення. Всі підсудні мали дружин, матерів, сестер; лише переконані в їх підтримці вони могли так твердо й мужньо виступати на суді, бо ж ризикували вони життям своїх близьких. З засудженням чоловіків цих жінок спіткала тяжка доля. Як жінки політичних злочинців, вони були позбавлені можливості мати посади. Та вони й не могли взяти жодної посади, бо мусіли мати два дні цілком вільних; з раннього ранку поспішали вони в ці дні до Бупру, щоб зайняти місце в безконечній черзі родичів, передати кошик з продуктами і довгі години чекати на вулиці, під дощем, на вітрі, стоячи, бо сісти не було де, поки з віконця повернуть кошик: це був момент щастя, який давав нагороду за години чекання, на записці, де було перелічено, що передається, стояла власноручна розписка в одержанні й кілька слів. Якщо наглядач був жорстокий — ці слова викреслювались, якщо людяний — вони проходили. Раз на тиждень було побачення. Веселі, безжурні, усміхнені приходили жінки на побачення — воно тривало від 5 хвилини, а іноді й 10, і 20 — знов залежно від того, хто «давав» побачення. Оці хвилини давали зміст життю. Жінки засуджених були з різних верств суспільства; були з університетською освітою, були ледве письменні, одна була раніш хатньою робітницею. Але всі вони, без винятку, несли свій хрест, не скаржилися на

зіпсуте життя, і несли не лише матеріяльну допомогу, але давали моральну силу. Протягом 5 років все життя їх було зосереджено на «Бупрі», і сумної пам'яті Лукіянівська в'язниця стала змістом їх життя.

Роля цих жінок в справі була надзвичайно велика. Через них ув'язнені тримали зв'язок з громадськістю, зі світом. Кожна з них мала своє оточення, коло своїх знайомих, і протягом 5 років вони нагадували про тих, хто за свої палкі слова відбував кару, нагадували, за що були вони ув'язнені та поширювали й поглиблювали ненависть до того режиму, проти якого так твердо й безкомпромісово виступали їх чоловіки.

DER PROZESS GEGEN DAS „AKTION-ZENTRUM“ 1924

Zusammenfassung

Dieser Prozeß, welcher ab Juni 1923 bis Mai 1924 in Kiew stattfand, ist für die Deutung der bolschewistischen Ukraine-Politik äußerst wichtig. Das Gerichtsverfahren hatte seinerzeit in der gesamten Welpresse viel Staub aufgewirbelt. Jetzt ist es in Vergessenheit geraten.

Die Verhafteten und Angeklagten bildeten drei Gruppen:

1. M. Wassilenko, Mitglied der ukrainischen Akademie der Wissenschaften und andere Mitarbeiter der Akademie: K. Wassilenko, P. Smirnow, L. Tscholganski, S. Tschebakow und der Jurist Tolpyga.
2. Die wissenschaftlichen Assistenten: P. Tartakowski, B. Jaslowski, I. Wengerow und O. Jakowlew, sowie
3. W. Winogradow, A. Oberutschew, M. und A. Kopozynski, S. und L. Kuzewalow, S. Jedinewski.

Der „Fall“ begann damit, daß 1922 M. Wakar, der Neffe eines in Kiew sehr bekannten Rechtsanwalts, aus Paris nach Kiew gekommen war. Er informierte weite Kreise Kiewer fortschrittlicher Intellektueller über das Leben der Emigranten und schlug einigen davon vor, an der russischen Emigranten-Zeitschrift „Novj“ mitzuarbeiten.

Obgleich die Zeitschrift keinen Beifall gefunden hatte, meldeten sich trotzdem einige Verfasser, welche mehrere Artikel an die Schriftleitung der Zeitschrift in Paris sendeten. Selbstredend fehlte es nicht an GPU-Provokationen. Aus dieser Episode entstand ein Prozeß, welcher das heldenmütige Verhalten der Angeklagten und die moralische Armseligkeit der Richter zutage förderte.

Als Folge fanden in Kiew Massenverhaftungen statt. Viele der Verhafteten wurden später freigelassen. In Haft verblieben nur die oben erwähnten Personen, welche zur Verantwortung gezogen wurden.

Die Anklage lautete nicht nur auf Gegenrevolution, auf Organisation eines „lokalen Aktions-Zentrums in Kiew“ — das Zentrum selbst befand sich angeblich in Paris — sondern auch auf Spionagetätigkeit zu Gunsten Polens. Die Anklage entbehrte jeder Grundlage und die Angeklagten wären bestimmt auf freien Fuß gesetzt worden, doch setzte sich der Präsident Frankreichs Poincaré persönlich für die Angeklagten ein und dies gab den Richtern die Möglichkeit, die Angeklagten zu verurteilen, denn der Präsident eines „bourgeoisien“ Staates hatte sich in die inneren Angelegenheiten der UdSSR eingemischt. Auf diese Weise erwies sich die von den besten Absichten erfüllte Intervention für die Angeklagten als verhängnisvoll.

Der fast ein Jahr dauernde Prozeß verwandelte sich in eine Diskussion der Anklagevertretung mit den Angeklagten, wobei zu erwähnen ist, daß die Angeklagten viel Würde und Zivilcourage an den Tag legten. Der Prozeß fand in aller Öffentlichkeit statt und beeindruckte viele Einwohner Kiews zutiefst.

Das Prozeß-Ergebnis war: 4 Todesurteile und 6 zu zehn Jahren Haft verurteilte. Späterhin wurden die zum Tode Verurteilten zu 10 Jahren Gefängnis begnadigt, die verhängten Gefängnisstrafen auf die Hälfte herabgesetzt.

Alle Verurteilten verbüßten ihre Strafe in Kiewer Gefängnissen und, da sie dabei arbeiteten, wurde ihre Strafe laut Gesetz um die Hälfte reduziert. Es ist sehr bezeichnend, daß zu einem Zeitpunkt, als die Gefangenen sich bereits in Freiheit befanden, der damalige Volkskommissar der Justiz der Ukrainischen Volksrepublik Skrypnyk nach Kiew gekommen war und befahl, sie aufs neue zu verhaften. Auf diese Weise wurden die Verurteilten gezwungen, die volle Strafe abzubüßen. Das Gesetz wurde auf Befehl des Justizkommissars außer Kraft gesetzt.

Der Prozeß gegen des „Aktion-Zentrums“ war ein Versuch der Bolschewiken, einen Schauprozeß zu einem Zeitpunkte zu inszenieren, als die Bolschewistenherrschaft in der Ukraine noch keinen festen Fuß gefaßt hatte. Später, bei der Inszenierung des Prozesses gegen den „Bund zur Befreiung der Ukraine“ zeigten sie, was sie aus ihren früheren Fehlern gelernt hatten.

Der Artikel befaßt sich eingehend mit dem Gerichtsverfahren sowie mit den Leiden der Familienangehörigen der Verurteilten und mit dem heldenhaften Kampfe der Ehefrauen gegen die bolschewistische Willkür und für die Gerechtigkeit.

Der Verfasser ist einer der bestinformierten Zeugen in allen Einzelheiten des Prozesses.

„ACTION-CENTER“ TRIAL

Summary

This trial, which took place in Kiev between June 1923 and May 1924, is of the utmost importance for the light it throws on the Bolsheviks' policy toward the Ukraine. At the time, it aroused the interest of the worlds' press, although it has now been forgotten.

Those who were arrested and tried belonged to three groups::

- 1) The Academician M. P. Vasilenko; K. P. Vasilenko, P. P. Smirnov, L. Cholgansky and S. Chebakov, collaborators of the Ukrainian Academy of Sciences; and the lawyer Tolpyga.
- 2) The junior scholars, P. Tartakowsky, B. Yazlovsky, L. Vengerov and O. Yakovlev.
- 3) V. Vinogradov, A. Oberuchev, M. and A. Kopotsynsky, Z. and L. Kutsevalov and S. Edinevsky.

The whole affair began in 1922 when M. Bakar, ahe nephew of a famous Kiev lawyer, arrived there from Paris. He told wide circles of the intelligentsia of the life of the émigrés and asked several people to cooperate in the émigré Russian magazine *Nov*.

Although nobody liked the magazine, several writers were found who sent a number of articles to the editors of *Nov*. in Paris. The GPU doubtless had a hand in the matter. The episode resulted in the trial, which showed heroism of the accused and the squalor of the judges.

Mass arrests took place in Kiev in connection with this affair. Many of those arrested were later released. Only those listed above were held and brought to trial.

The public prosecutor charged the accused not only with counter-revolutionary activities and of organizing in the city the Oblast Action Center for the Overthrow of Bolshevism (The Main Center was in Paris) but of spying for Poland. The charges had no foundation and the majority of the accused would probably have been released had not the French President Poincaré intervened on their behalf. This gave the court the chance of sentencing the accused for the President of a bourgeois state had interfered "in the internal affairs of the USSR." Thus the intervention which had pursued the best of intentions had fateful results for the accused.

The trial, which lasted almost a year, developed into a discussion between the public prosecutor and the accused, in which the latter carried themselves extremely nobly and courageously. The trial was public and many of the inhabitants of Kiev attended. It made a deep impression on them.

The trial resulted in four death sentences and six sentences of ten years' imprisonment. Later, the Supreme Tribunal commuted the death sentences to ten years' imprisonment and the other penalties were halved.

All the accused served their sentences in the local Kiev prisons. Since they were engaged in work, in accordance with the law their imprisonment was halved yet again. It is significant that after their release, Skrypnik, who was the People's Commissar of Justice in the Ukrainian SSR, arrived in Kiev and ordered them to be arrested once more. In this way the accused had to serve their full term of imprisonment; the law had been superseded by the will of the commissar.

The Action-Center Trial was an attempt by the Bolsheviks to arrange a political trial before the Communists had a firm hold of the Ukraine. Later, when they arranged the trial of "The Union for the Liberation of the Ukraine," they profited from all the mistakes they had made.

The article throws much light on the sufferings of the families of the accused and on the heroic work of their wives in the struggle for justice and the honor of their families. The author is extremely well informed on all details of the trial.

DE PROCES DU „CENTRE D'ACTIVITE“ EN 1924

Resumé

Ce procès ayant eu lieu à Kiev de juin 1923 à mai 1924 est très important pour éclaircir la politique bolchéviste à l'égard de l'Ukraine. Cette procédure avait autrefois attiré l'intérêt spécial de toute la presse mondiale, mais est actuellement oubliée.

Les personnes arrêtés et tccusés appartenaient tux trois groupes suivants:

1. M. Vassilenko, membre de l'Académie des Sciences ukrainienne, ainsi que les collaborateurs de celle-ci, K. Vassilenko, P. Smimov, L. Tcholganski, S. Tchébakov et le jurisconsulte Tolpyga;

2. les assistants scientifiques P. Tartakovski, B. Iaslovski, L. Venguérov et O. Iakovlev, enfin

3. V. Vinogradov, A. Oberoutchev, M. et A. Kopotinski, S. et L. Koutsévalov, S. Iédinevski.

Toute l'affaire commença par l'arrivée en 1922 à Kiev de M. Vacar, neveu du célèbre avocat de Kiev, venant de Paris. Celui-ci informa beaucoup d'intellectuels avancés de Kiev sur lt vie des émigrés et proposa à certains d'entre eux de collaborer avec le journal des émigrés „NOV“.

Quoique le journal n'eut plu à personne, il se trouva certains auteurs qui envoyaient leurs articles à la rédaction du journal à Paris. L'affaire ne manqua pas de susciter des provocations de la part de la GPU. Un procès monstre résulta de cette épisode qui fit éclater l'héroïsme des inculpés et la médiocrité des juges.

Des arrestations en masse eurent lieu à Kiev, beacoup d'arrêtés furent libérés plus tard, de sorte que seuls les accusés ci-devant nommés restèrent dans les prisons.

Le parquet accusait les inculpés non seulement de tendances contre-révolutionnaires, d'organisation du centre d'activité local à Kiev (il prétendait que le „centre“ pour le renversement du régime bolchévique se trouvait à Paris), mais d'espionnage en faveur de la Pologne. L'accusation fut mal fondée et la plupart des accusés aurait été libérés si le président de la République Française Poincaré n'était pas intervenu personnellement en faveur des accusés. Ce fait donna au tribunal la possibilité de condamner les accusés, car c'était le président d'un Etat bourgeois qui s'était ainsi mêlé des affaires intérieures de l'URSS. De cette façon, l'intervention dictée par les meilleures intentions s'avéra fatale pour les accusés.

Le procès qui dura presque une année se transforma en discussion entre le parquet et les inculpés. Il faut mentionner que les accusés firent montre de beaucoup de dignité et de courage civil. Le procès fut public et beacoup d'habitants de Kiev qui y assistaient furent profondément impressionnés.

Le résultat du procès fut de 4 condamnations à mort, 6 accusés furent condamnés à 10 ans de prison. La Cour Suprême remplaça plus tard les condamnations à mort par 10 ans de prison et les autres condamnés virent leur peine réduite à la moitié.

Les condamnés purgèrent leur condamnation dans des prisons locales de Kiev et, comme ils travaillaient pendant leur emprisonnement, leur peine fut réduite à moitié. Il est extrêmement typique de constater qu'à moment où les condamnés furent déjà libérés, arriva à Kiev le commissaire populaire de la justice ukrainien Skrypnik qui ordonna de les faire arrêter de nouveau. De cette manière, les condamnés durent subir leur peine complètement. La loi fut ignorée par la volonté du commissaire.

Le procès du „centre d'activité“ a été l'essai des Bolchéviques d'arranger un procès dans les conditions où le pouvoir bolchéviste en Ukraine n'était pas encore stable. Plus tard, quand les Bolchéviques organisèrent le procès contre „l'Union pour la libération de l'Ukraine“ ils tinrent compte de toutes ces fautes.

L'article étudie méticuleusement ce problème et décrit les souffrances des familles des condamnés et la lutte héroïque de leur femmes contre l'arbitraire bolchéviste et pour la justice.

L'auteur est l'un des témoins les mieux informés sur les détails du procès.

